

3. Коцюбинський М. Листи // Збір творів: У 7 т. – К.: Наук. думка, 1974. – Т.7. – 415 с.
4. Мельник Я. 1908 рік у житті Івана Франка // Парадигма. Зб. наук. праць – Львів: Класика, 1998. – С. 158-177.
5. Спогади про Михайла Коцюбинського. – К.: Дніпро, 1989. – 278 с.
6. Яценко М.Т. Володимир Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність. – К.: Наук. думка, 1964. – 286 с.

Мариса ГОРБОЛІС (Суми)

Погляди Володимира Гнатюка на релігійну культуру народу у контексті літературознавчих пошуків українських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Проблеми вивчення духовного світу героїв української прози кінця ХІХ – початку ХХ ст. у сучасній літературознавчій думці не є новими. Вони розглядаються у спеціальних дослідженнях, висвітлюються у системі стилевих особливостей творів. Однак часто поза увагою науковців лишається релігійна духовність персонажів, яка у художній інтерпретації розширює естетичні параметри прози, багатогранно осмислює внутрішній світ героїв, специфіку конфлікту, соціальні, психологічні та інші аспекти. З'ясування цих питань вимагає цілісного підходу із залученням літературознавства, фольклористики, релігіє- і народознавства тощо.

Чільне місце серед джерелознавчих матеріалів займають праці В.Гнатюка, що крізь призму найдавніших знань української національної культури допомагають з'ясувати об'єктивні закономірності, розширити трактування проблематики творів, сферу категорій сакрального в українській поетичній системі, виявити особливості архітекtonіки прози, динаміку розвитку образів, грані їх характеру, а отже, ввести українську літературу в загальний культурологічний контекст. Як бачимо, йдеться не про наслідування народних мотивів чи спрощене перенесення зразків фольклору до літературних творів, а про ґрунтовний порівняльно-історичний аналіз прози кінця ХІХ – початку ХХ ст., у якій, на думку В.Гнатюка, “відбивається в більшій або меншій мірі народна поезія і то аж до найновіших часів” [3, 40].

Гіркрасний знавець народної творчості В.Гнатюк у своїх працях виявив специфічне, оригінальне у традиціях українців. Він, як і його сучасники М.Грушевський, М.Костомаров, І.Франко,

І. Печуй-Левицький та ін., не применщував значення язичницьких вірувань у формуванні світобачення нашого народу. “Наші давні предки були з огляду на віру пантеїсти”, — зауважує В. Гнатюк у статті “Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків” [4, 383]. Учений називає характерну прикмету первісної психології, яка ґрунтується на вірі примітивних людей у силу природи, у здатність останньої мати душу, відчувати. Зміст цих висновків В. Гнатюка є ключем до осмислення прози українських письменників кінця ХІХ — початку ХХ ст., у якій художньо відображено тісний зв’язок героїв із предками, природою, а національні релігійні традиції розкривають внутрішній світ та комунікативну сферу персонажів. Наприклад, у новелі О. Кобилянської “Битва” антропоморфізм, покладений в основу картини природи, ґрунтується на народному міфологічному сприйнятті, коли людина жила в атмосфері культу природних сил, намагаючись пояснити довкілля. Опис лісу виражає той реальний світогляд предків-язичників, основою якого було олюднення живої і неживої природи. У композиційному плані пейзаж допомагає зрозуміти повноту життя героя-гуцула, сприяє розгортанню ідейного задуму автора, нових літературних форм.

Як уже мовилося, невичерпним джерелом пізнання релігійної духовності українців була для письменників народна творчість, етнографічні матеріали тощо. Нагромаджуючи життєві факти, вибираючи з широкого арсеналу тематики релігійний аспект як один із найважливіших і загальнозначимих пластів у бутті українця, митці засвоювали їх й аналітично застосовували у творчій практиці.

Скажімо, “Етнографічний збірник” В. Гнатюка був для М. Коцюбинського багатим і цікавим матеріалом: “... я дуже ціную такі книжки; ... я часом з головою пірнаю в етнографічні записи, в те чисте і свіже джерело народної творчості, та покріпляю тим свої сили... Такий матеріал відкриває нову сторону народного духу, а це цікаве” [7, 311]. Фольклорні джерела, які лишили “глибокі сліди на наших письменниках” [3, 42], допомагали митцям розширити горизонти естетичного, урізноманітнювали творчі підходи до життєвого матеріалу, сприяли пізнанню архаїчної культури. М. Коцюбинський, як і багато інших прозаїків, не був прихильником безпідставної, поверхової констатації фактів, відбирав закономірне у релігійному бутті, визначав і показував його як життєво важливі чинники. Це розширювало коло мистецьких зацікавлень, потреб, формувало власне бачення явищ, героїв, розкривало мотиви зближення персонажів із природою. Свідченням цього є “Гіні забутих предків” М. Коцюбинського, а також “Битва”,

“Інекультурна” О.Кобилянської, “Гірські акварелі”, “Гуцульські образки”, “Камінна душа” Г.Хоткевича та ін., у яких народні вірування відбивають реальні життєві умови, первісний зв’язок героїв із довкіллям.

Обсяг статті не дозволяє повною мірою залучити художній матеріал. Проте на основі окремих творів, які розглядаються, розкриємо найбільш суттєве у релігійній культурі героїв, що може стати підґрунтям для порівняльно-історичної характеристики української прози кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Шляхом інтроспекції та уважного світоспоглядання письменники помітили тісний зв’язок релігії народу із його матеріальними і духовними потребами. Свого часу В.Гнатюк зауважував: “Народні вірування представляють велику цінність для науки, бо в них заховалися останки далескої від нас старини” [3, 76]. Звичаї й обряди разом із фольклором складали основу життя нації, підтримували релігійні принципи, живим джерелом впливали у свідомість людини.

Суспільно-історична функція народної творчості та її пізнавальне значення, обстоювані В.Гнатюком у наукових працях, розширювали мистецькі можливості письменників. “Етнографічних матеріалів я не збирав, — зауважує Марко Черемшина в автобіографії, — бо сам був тим матеріалом, пересякнувши наскрізь народними піснями та казками із самого малку. Я виріс серед співанок, та казок, та сопілок, вдихав їх в себе і віддихав ними” [11, 176]. Така природність, незаблокованість простору імпує і героям його збірок “Карби”, “Село потерпає” та ін., допомагає відчути дійсність зсередини, побачити його виорядковану структуру, проникнути у духовний світ предків, що складає основи народно-релігійного естетизму, відобразити живу природу, створити свою систему символізації, розширивши межі естетичного, сакрального, включивши до неї такі складові, як сонце, гори, дерево тощо.

Скажімо, у поняття “сонце” Марко Черемшина вкладає свій зміст, але, що характерно, суттєво не відмінний від предківського, народного, бо глибоко запали у його душу розповіді та повчання діда про гарне, красиве, добре, знав український фольклор, народні звичаї, де, як відомо, сонце, гори персоніфіковані. У новелах “Село потерпає”, “Після бою” та ін. сонце — жива благородна сила: це самобуття величина, яка не потребує означень, як-то “свята”, “праведна” тощо і є вагомим елементом у становленні національної імпресіоністичної прози.

Гори у творах О.Кобилянської, Г.Хоткевича та ін. — досконала, цінна своєю необхідністю у життєустрої складова

етнобуття і, як світоглядна категорія гуцулів, виражає специфіку їхньої релігійності. Наприклад, новела О.Кобилянської "Некультурна" має оригінальну побудову, яка допомагає письменниці реалізувати власну концепцію людини та світу. Скажімо, розповідь-пролог у народнопоетичному ключі про Рунг і Магуру не дає відомостей про минуле цих гір, але зворушлива манера подачі матеріалу створює своєрідне підтекстове поле, суть якого можна розшифрувати багатоманітними аналогами з локальних топонімічних легенд, у яких люди через певні причини перетворюються на гори, ріки, струмки [див про це: 8, 57, 170, 173, 181-193, 248]. Вступна частина твору з персоніфікованими образами Рунга і Магури налаштовує на думку про те, що у далекому минулому вони були живими істотами. Ця композиційна складова новели має подвійне смислове навантаження. Перше — інформаційне — вказівка на архаїчність світогляду горян; друге — естетичне — спосіб показати велич і красу оточуючого довкілля. Кожне з них у гармонійній єдності визначає стильову особливість твору, його проблемно-подієвий зріз.

Як відомо, у світових міфологічних традиціях образ гори особливо популярний і може ототожнюватись із образами світового дерева [див: 9, 311]. Залучення гір, що символізують модель світобудови, у новелі О.Кобилянської підсилює ідейне навантаження твору, прямо вказуючи на тісний взаємозв'язок людини і природи. Пантеїстична концепція доповнює новоромантичний образ, естетичний ідеал у прозі О.Кобилянської, ліризує розповідь.

В.Гнатюк, як й І.Франко, підкреслював, що витoki українського фольклору та обрядовості сягають дохристиянських часів. Пісенний фонд є багатим матеріалом для вивчення язичницьких основ духовності, одним із засобів етнічної самоідентифікації, який у художніх творах розкриває грані народної філософії. Вірування виступають позитивним началом у життєустрої героїв прози М.Коцюбинського, О.Кобилянської, Г.Хоткевича та ін. Українські письменники підтримували думку про синтез язичництва і християнства, що відбився у світоглядній системі народу, звичаях, обрядах, традиціях, святах. Вони добре розуміли, що язичництво не розчинилося у новій вірі і не асимілювалось, воно широким потоком органічно влилося у християнство, про що свідчить, скажімо, об'ємна картина свята Юри у "Каміній душі" Г.Хоткевича чи сцена запалювання ватри у "Тінях забутих предків" М.Коцюбинського, які розкривають душевний світ героїв, глибини народної психології. Гуцули у прозі цих митців постають свідомими носіями культурних традицій.

Як зауважував В.Гнатюк, фольклор невідступно супроводить історію. У студії “Деякі уваги над байкою” учений розглядає дві форми релігії – тотемізм і фетишизм, відшукує їх сліди в аналізованому жанрі народної творчості. Вчений наголошує на вірі “в тісний зв’язок межи людьми і звірами, наслідком чого чоловік може походити від звіра, отже, мати його предками” [3, 181]. Пошанне ставлення до тварин є важливою поведінковою нормою в осмисленні матеріального і духовного життя героїв прози О.Кобилянської (“Земля”), М.Коцюбинського (“Гіні забутих предків”), Марка Черемшини (“Чічка”), Т.Бордуляка (“Дай, Боже, здоровля корові!”), Л.Яновської (“Смерть Макарихи”) та ін., у яких знайдемо відголоски первісної віри, світогляду, адже з давна українець вважає тварину “за посвоячену з собою або стоїть із нею в окремому таємничому зв’язку та окружає її часто релігійним почитанням” [3, 182].

Образ домашньої тварини у прозі українських письменників хтонічний, самодостатній, заглиблений у первісні часи. І хоча розглядаємо його у конкретній, історично зумовленій даності, однак не слід забувати, що “ті звірі, з котрими чоловік найближче живе, котрих вдачу найліпше знає, і котрі заразом, як нас поучає порівнююча історія первісних релігій, займали найбільше місце в первісній культурі звірів” [10, 343].

Тварина не губиться у створеній митцями системі героїв-людей, навпаки, вона вступає у безліч змістових зв’язків і логічно урізноманітнює образну систему прози, розкриває міру заглибленості персонажів у суспільне життя, особливості мікропоетики тощо. Наприклад, незважаючи на віддаленість у часі, у поведінці всіх членів родини Макара з оповідання Т.Бордуляка “Дай, Боже, здоровля корові!” помітимо відгомін первісної залежності людини від тварини. Худоба стає членом сім’ї Макара, що засвідчують художні відповідники: “...Корова з тріумфом вступила на подвір’є” [1, 30], “Ах, моя голубонько! Ах, моя маленька!...” [там само]. Її значущість у сім’ї підтверджуються в оповіданні формозмістовими чинниками: корова відіграє важливу роль у творенні сюжетної схеми, це об’єднуюча ланка для всіх її складових, без якої твір був би позбавлений цілісності. Першорядність образу корови підкреслюється і назвою, яка надає оповіданню проблемної виразності. Розгортання подій у творі розкодовує “внутрішній зміст” (О.Потебня) образу корови. У пошанному ставленні до тварини, що простежується навіть у рухах-жестах (“Матвійха перехрестила хребет корови і поділувала її в лоб межи рогами” [там само]) виявляються залишки первісного культу тварини, знання

минулого, які наповнюють простір героїв змістом, розкривають суть щастя, розширюють межі сакрального у світорозумінні персонажів.

Елементи фетишизму знайдемо в оповіданні Л. Яновської "Лісничий". Духовні потенції Гарасима сформувались на основі спілкування з довіллям, народно-релігійних правил життя предків, власного досвіду і допомагають йому творити культурний мікросвіт, моральні категорії. Лісник, який п'ятдесят літ доглядав панський ліс, виростив його, пізнав, отримує невимовне естетичне задоволення від споглядання могутності дубів, що уособлюють предківський світ величнього й піднесеного. Моральність особистості Гарасим визначає за правилами предків: зрубав молоде дерево, зробив негідний вчинок, значить, ти — погана людина. Як бачимо, в оцінці поведінки героя органічно зливаються етика і релігія, що допомагає персонажу пізнати себе і ближніх. У підсвідомості Гарасима живе правічне пошанування дерева, як сокровеного, недоторканого. На основі цих етико-естетичних величин у світогляді Гарасима формується категорія "рідності" з деревом — відмінна від кровних людських зв'язків, інформативно змістовніша.

Подібне потрактування дерева знаходимо і в новелі С. Васильченка "На чужину". Для Жука цінністю, яка запам'ятається назавжди, не зникне, не зруйнується, навіть якщо він залишить рідний край, стає ясен, що говорить про мудре ставлення героя до життя. Автор вводить свідомість Жука у сферу архаїчної культури. Селянин ніколи не продасть цей скарб, хоч і від'їжджає з дому. На його думку, могутність дерева зв'язана з духом предків. "Чуттєве ставлення до довколишнього світу як одна з основних рис характеру української людини" [5, 64] визначає цінність життя особистості. Жук згадує діда й батька, які свій вік прожили на цьому дворіщі. Свідомість селянина вбачає у дереві тотемну силу, що здатна чути голос людини: "Жук підійшов до ясена, обняв його, мов брата, прихилився до стовбура сивою головою і заплакав" [2, 77]. Герой прирівнює дерево до себе, і не випадково, оскільки, на думку М. Костомарова, "у природі полягає для людини значення, відповідне його власній сутності [...], в людини є таємне око, яке бачить, що і груба матерія має зв'язок із духовною істотою; є таємничий голос, який указує, у чому полягає цей зв'язок" [6, 59]. Внутрішня сутність Жука відчуває свою спорідненість із ясенем, органічну єдність із предками.

Праці В. Гнатюка є вагомим теоретичним підґрунтям для вивчення духовних основ світогляду героїв прози українських письменників кінця XIX — початку XX ст. Вони допомагають в'ясувати генетичний зв'язок творів із народною культурою, виявити

досвід суспільно-психологічної практики персонажа-українця, національну своєрідність естетичного ідеалу і прози в цілому, що виявляється у символічній, концепції героя, художньо-стильовій манері, зображально-виражальних засобах тощо.

Література:

- 1 Бордуляк Т. Твори. – К., 1988.
- 2 Васильченко С. Твори: У 3 т. – Т. 1. – К., 1974.
- 3 Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. – К., 1966.
- 4 Гнатюк В. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків // Українці: народні вєрування, повір'я, демонологія. – К., 1992.
- 5 Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру // Сучасність. – 1998. № 5.
- 6 Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М. Слов'янська міфологія. – К., 1993.
- 7 Коцюбинський М. Лист до В. Гнатюка від 16 січня 1910 року // Твори: У 3 т. – Т. 3. – К., 1965.
- 8 Легенди Карпат. – Ужгород, 1968.
- 9 Мифы народов мира. В 2 т. – Т. 1. – М., 1987.
- 10 Франко І. Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних // Твори: У 50 т. – Т. 26. – К., 1980.
- 11 Черемшина Марко. Твори: У 2 т. – Т. 2. – К., 1974.